

STARA HEBREJSKA KNJIŽEVNOST

Siegfried H. Horn

SAŽETAK:

Stara hebrejska književnost

Četiri stoljeća hebrejske povijesti od pobjeda Aleksandra Velikog (352. pr. Kr.) do razorenja Hrama (70. po. Kr.) bila su razdoblje značajne vjerske, političke i intelektualne djelatnosti. Nije stoga čudno što to razdoblje karakterizira značajni broj književnih djela, od kojih neke imamo i danas. Ova su djela religijska po svojoj naravi, jer je religija bila utkana u svaku nit hebrejskog života. Istodobno ona odzrcaljuju jake političke i intelektualne pokrete svoga vremena. Književnost ovog razdoblja čine (1) knjige poznate pod imenom apokrifi i pseudoepigrafi, a sastoje se od mudrih izreka, rodoljubnih priča, povijesnih djela i apokaliptičkih djela, (2) spisi zajednice u Qumranu (vjerojatno Esena), od kojih je većina nedavno otkrivena u špiljama u blizini Mrtvog mora i još se i danas istražuje i objavljuje, (3) alegorijske rasprave Filona iz Aleksandrije, helenističkog filozofa i teologa, te (4) djela Josipa Flavija.

1. Uvod

Nakon razorenja Hrama, a još više nakon ugušenja pobune koju je vodio Bar Kokba (132.-135.), hebrejski su život i mišljenje doživjeli drastične promjene. Budući da je nestalo i bogoslužja u Hramu i njihovog političkog jedinstva, Židovi su usmjerili svoju intelektualnu energiju na to da se sačuvaju od kulturnog i rasnog utjecaja neznabožačkog svijeta. Ovo su postigli ističući i obrađujući legalne vidove svog religijskog života - tendenciju koja je imala već dugu povijest posebno među farizejima. Dok su u početku svoja pravila i uredbe uglavnom čuvali usmenom predajom, od početka trećeg stoljeća uobličavaju ih u određen književni oblik, a u šestom su stoljeću razvili ono što je poznato pod imenom Talmud, tradicionalna kompilacija hebrejskog zakona. Osim Talmuda nastajalo je i drugo opširno hebrejsko djelo - tradicionalni hebrejski komentar Pisma poznat pod imenom Midraš. Mnogo se od ovoga razvilo u vezi s proučavanjem Staroga zavjeta u sinagogama. Književnost Midraša nije završena sve do tisućite godine.

U ovome ćemo članku ukratko pregledati svaki od ovih oblika hebrejske književnosti.

2. Apokrifi

Riječ *apokrifi* dolazi od grčkoga pridjeva *apokryfos*, što znači "skriven". Kad je ova riječ prvi put primijenjena na stanovite vjerske knjige, bibličari su je upotrijebili upozoravajući na knjige koje ne treba široko objavljivati zbog tajanstvene naravi njihovih vijesti, već trebaju biti dostupne samo pojedincima. Izraz *apokrifa* danas opisuje one knjige starozavjetnog razdoblja, koje su bile uključene u LXX, ali ih Hebreji u Palestini nisu priznavali kao dijelove Pisma, niti su uključene u hebrejski kanon. Protestanti ih nisu prihvatili, te nisu uključene u njihova biblijska izdanja, dotle ih rimo- i grkokatolici smatraju kanonskima, te se mogu naći u njihovim izdanjima Biblije. Slijedi kratak uvid u apokrifne knjige:

Prva Ezrina. - U LXX ova knjiga dolazi prije Ezre, koji je zajedno s Nehemijom poznat u LXX kao Druga Ezrina. U Vulgati Ezra i Nehemija nose naslov Prva i Druga Ezrina, a ova apokrifna knjiga Treća Ezrina. Veći dio ove knjige načinjen je od materijala koji se nalazi u Drugoj knjizi Letopisa, Ezri i Nehemiji. Siže te knjige je anakronistična priča o mladom stražaru koji je zadobio naklonost perzijskog kralja Darija i dopuštenje da vrati Hebreje u Judeju i obnovi Hram. Nije poznato kad je knjiga napisana.

Tobija. - Ovo je lijepa priča o doživljajima Tobije, Hebrejina, koji je navodno bio zarobljen i odveden u Asiriju u vrijeme Salmanasara. Ona opisuje i doživljaje njegovog sina Tobije. Ona priča kako je Tobija koga je vodio anđeo Rafael u ljudskom obliku putovao iz Ninive do Ekbatane u Mediji, kako je uzeo jetra i žuč neke ribe u Tigrisu, te je spalivši to s tamjanom, istjerao demona. Kasnije je Tobija, prema ovoj priči, otvorio oči svome ocu, bacivši prašinu od žuči u njegove oči. Bibličari misle da je ova priča napisana u drugom stoljeću prije Krista.

Judita. - Ova rodoljubna priča govori kako je neki asirski kralj Nabukodonozor (nepoznat u povijesti), poslao svog generala Holoferna da zauzme Palestinu. Kad je opsjeo grad Betuliju, Judita, bogata, pobožna i lijepa udovica, poduzela je korake da oslobodi grad. Ušavši u šator Holoferna, predstavila mu se kao izbjeglica iz grada koja mu želi otkriti neke tajne o mogućnosti zauzimanja grada. Nakon pijanke ona je ušla u njegov šator i odsjekla mu glavu. Ovo je ohrabrilo Hebreje te su ustali i otjerali

Asirce. Nekatolički znanstvenici smatraju da je ova knjiga napisana u Palestini sredinom drugog stoljeća prije Krista, te je smatraju rodoljubnom, ali lijepom pričom, napisanom s namjerom da podigne nacionalni duh u vrijeme makabejskih ratova protiv Antioha Epifana.

Dodaci Esteri. - Ovi se dodaci sastoje od šest paragrafa, koji su umetnuti na raznim mjestima u kanonsku knjigu o Esteri. Oni uključuju san Mardokaja, u kome je primio upozorenje o zlu koje treba doći na Hebreje, molitve Mardokaja i Estere kad su doznali za Amanovu namjeru i melodramatičan dijalog između Estere i Ahasvera. Ovi su dodaci, čini se, umetnuti s pokušajem da se Knjizi o Esteri da religijski smisao.

Salomonova Knjiga Mudrosti. - Knjiga je podijeljena na dva različita dijela. Prvi se dio bavi mudrošću, dok je drugi povijesni i opisuje suprotnosti između života i religije Egipćana i, s druge strane, Izraelaca. Knjiga ističe djelo Božjeg Duha, ona izjavljuje da je čovjek sastavljen od tijela, duše i besmrtnog duha, te da ima slobodu izbora. Premda se ništa ne govori o Mesiji, pisac ovog djela postavlja dan suda za zle i pravedne. I katolici i protestanti općenito smatraju da je ova knjiga proizvod helenističkog judaizma drugog ili prvog stoljeća prije Krista. Napisana je vjerojatno u Aleksandriji.

Propovjednik Salomonov. - Latinsko je ime *Ecclesiasticus* dano ovoj knjizi u prvim danima kršćanstva, ukoliko se smatralo da je se može čitati u crkvama (grčki *ekklesia*, lat. *ecclesia*), iako se ne nalazi u hebrejskom kanonu. U LXX ona se pojavljuje pod naslovom "Mudrost Sirahova", dok Talmud govori o njoj samo spominjući ime pisca - Ben Sira. Ovo je velika knjiga od 51 poglavlja, a sadrži mnogo poslovice i mnogo uputa o mudrosti. Autor osjeća da nema spasenja bez čovjekovih dobrih djela, a da je grijeh posljedica čovjekovg slobodnog izbora. On vjeruje u žrtve svih vrsta, računajući ih uz religijske blagdane kao prva između ljudskih djela. Za autora je mudrost slobodni dar Božji, koji se dobiva držanjem Božjih zapovijedi. Ovu je knjigu napisao, prema njezinu vlastitom svjedočenju, neki palestinski Hebrejin Jezus (ili Jošua), sin Sirahov, a na grčki ju je preveo njegov unuk vjerojatno oko 132. pr. Krista.

Baruh. - Ova se knjiga pripisuje Baruhu, Jeremijinom pisaru (Jer 36,4). Nastala je u Babiloniji u vrijeme sužanjstva. Knjiga počinje pismom koje šalje zarobljeni Hebrejin svojim rođacima koji su ostali u Palestini nakon razorenja Jeruzalema. Veći dio knjige sastoji se od ispovijedanja grijeha, molbi za oprost i priznavanje Božje mudrosti, te sjećanja na Božja obećanja o oslobođenju. Knjiga je dijelom pisana u prozi, a dijelom u stihovima. Ona sadrži povijesnu netočnost, jer poziva Židove "da se mole za život Nabukodonozora, kralja Babilona, i za život Baltazara, njegova sina" (1,11), što bi značilo da je Baltazar bio prijestolonasljednik tek nekoliko desetljeća poslije 586. Nekatolički znanstvenici danas općenito smatraju da je ova knjiga napisana nakon razorenja Jeruzalema 70. po. Krista da bi ohrabrila raspršene Židove toga vremena, podsjećajući ih na vjernost njihovih praotaca u Babilonskom sužanjstvu.

Poslanica Jeremijina. - Premda u LXX ova poslanica čini odvojeno djelo, u Vulgati je dodana Baruhu kao posljednje poglavlje knjige. To je kratko pismo od svega 73 retka, koje se pripisuje proroku Jeremiji. Pisano je navodno Hebrejima koji su bili odvedeni kao robovi u Babiloniju, a uglavnom opominje protiv idolopoklonstva. Knjiga daje dokaze da je u izvorniku pisana na grčkom, vjerojatno između 4. i 2. stoljeća prije Krista.

Dodaci Danielu. - LXX sadrži više dodataka kanonskoj Knjizi proroka Daniela. To su Pjesma tri sveta djeteta, povijest o Suzani i povijest o uništenju Bela i zmaja.

Pjesma tri sveta djeteta ima dva glavna dijela. Prvi dio je molitva koju je navodno izgovorio Azarja (Abed-Nego), dok je hoda po ognjenoj peći, drugi je dio pjesma hvale koju anonimni pisac pripisuje svoj trojici mladića, te ima mnogo sličnosti sa 148. psalmom.

Povijest o Suzani priča kako su dva hebrejska suca vidjela krasnu i plemenitu ženu Suzanu dok se kupala u svome vrtu, te su se u nju zaljubili. Kad su je oslovili, ona ih je istjerala, a za osvetu oni su je optužili pred sudom za preljub. Suzana je osuđena na smrt, ali na putu ka gubilištu sreća je Daniela, koji je zahtijevao da se sudski proces obnovi. Ispitujući dva tužitelja odvojeno, on je njihovim proturječnim tvrdnjama dokazao njezinu nevinost. Oni su bili pogubljeni, a Daniel proslavljen.

Povijest uništenja Bela i zmaja sadrži dvije priče. Prva govori o Danielu, koji naslućuje prijevaru. Ona priča kako je on pokazao da kip babilonskog boga Bela (Marduka) ustvari ne jede hranu kao što se to mislilo. Posuvši pepeo po podu uvečer, Daniel je sljedećeg jutra dokazao otiscima stopa u pepelu da su svećenici ušli noću u idolski hram i pojeli hranu koja je bila ondje postavljena. Kralj je na to dao ubiti svećenike a hram razoriti. Druga priča govori o Danielovom uništenju zmaja kojemu su se Babilonci klanjali. Nahranivši ga mješavinom smole, loja i kose, zmaj je prsnuo. Zauzvrat ljudi Babilona ubacili su Daniela u lavovsku jamu, gdje mu lavovi nisu ništa naudili, a prorok mu je Habakuk, koji je na čudnovat način zrakom donesen iz Judeje, donio hranu. Kralj je bio toliko impresioniran ovim čudesima da je oslobodio Daniela i pogubio njegove protivnike. Katolici i protestanti se slažu da ovi dodaci nisu izvorni dio kanonske Knjige proroka Daniela.

Manašeova molitva. - Ovo kratko djelo od svega petnaest redaka je navodno molitva judinog kralja Manašea, izgovorena kad je bio u sužanjstvu u Babilonu. Ona se ne nalazi među knjigama koje su prihvatili katolici na Saboru u Tridentu, te se u službenim katoličkim izdanjima Vulgate stavlja u dodatak kao apokrifna. Ona je napisana vjerojatno kao psalam u prvom stoljeću prije Krista.

Prva knjiga o Makabejcima. - Nasuprot legendarnom karakteru ranije opisanih knjiga, ova se knjiga smatra izvorom građe za povijest hebrejske borbe za nezavisnost u drugom stoljeću prije Krista. Ona iznosi povijest razdoblja od stupanja na prijestolje Antioha IV. Epifana 175. godine do početka vladavine hazmonejskog svećenika-kralja Ivana Hirkana 135. Autor ove knjige je nepoznat. No znanstvenici se zadovoljavaju tvrdnjom da je on bio neki palestinski saducej, koji je bio dobro upoznat s događajima o kojima je pisao. Knjiga je napisana na hebrejskom jeziku vjerojatno oko 100. pr. Krista.

Druga knjiga o Makabejcima. - Ova knjiga nije nastavak prve Knjige, nego kao i ona počinje s nastupom Antioha IV. Epifana i iznosi borbe Židova za nezavisnost od Siraca. Ona iznosi povijest samo do pobjede Jude Makabejca nad sirske generalom Nikanorom, kod Bet Horona, 162./61. pr. Krista. Premda ona

obuhvaća manje razdoblje od Prve knjige o Makabejcima, ona daje više pojedinosti koje graniče katkad s književnom obradom više negoli s izvornom poviješću. Druga knjiga o Makabejcima iznosi nove doktrinarne koncepte, koji se ne nalaze u Prvoj knjizi. Ona izvješćuje, kako je Juda Makabejac prinio žrtvu za grijeh mrtvih i molio se da im se oprostite grijesi (12,43-45). Prema uvodu, ova je knjiga pisana u Palestini oko 124. (1,10), te je ulomak iz većeg djela nekog Jasona iz Cirene (2,23).

3. Pseudoepigrafi

Riječ *pseudepigrafa* znači doslovno "pisma koja su krivo nazvana". Bibličari su ovaj naziv dali skupini religijske literature pripisane glasovitim povijesnim ličnostima. Ova se književnost pojavila u isto vrijeme kad i apokrifna, te joj je bila u mnogo čemu slična. Ali je nisu prihvatili kao kanonsku ni Hebreji ni kršćani. Rimokatolici smatraju ova djela apokrifima. Dajemo kratak pregled ovih knjiga.

Treća knjiga o Makabejcima. - Ova knjiga od svega sedam poglavlja uključena je u neke važne rukopise LXX. Budući daje ona bjelodano folklorni izričaj, smatra se pseudoepigrafskim djelom. Priča iznosi obrađeno izvješće o pobjedi Ptolomeja IV. Filopatora nad Antiohom Velikim u bici kod Rafije (217) te o razuzdanosti pobjednika. Knjiga je očito napisana da pokaže Božje čudesno oslobođenje hebrejskog naroda u vrijeme lične mržnje i međunarodnih spleta.

Četvrta knjiga o Makabejcima. - Ova je knjiga kao i Treća o Makabejcima uključena u neke rukopise LXX, ali je katolici nisu prihvatili. To je propovijed Hebrejima o većoj vrijednosti duha nad strašću. Prema ovom djelu, strasti i osjećaje je usadio Bog, te ih ne smijemo odbaciti, nego kontrolirati. Pravda, hrabrost i umjerenost trebaju resiti one koji poštuju Toru.

Jubileji. - Ovo je djelo napisao vjerojatno neki farizej ili esen na hebrejskom jeziku u drugoj polovici drugog stoljeća pr. Kr., iako se može dati raniji ili kasniji datum. To je opširan komentar Postanka i Izlaska, pisan s legalističkoga gledišta. Od naročitog je interesa njeno učenje o dolazećem mesijanskom kraljevstvu, koje se zamišlja kao postupni razvitak, sve dok čovjek i priroda ne postignu savršenstvo, sreću i mir. Ljudi će živjeti tisuću

godina, a kad umru, njihov će duh ući u stanje vječnog sjaja. Jedan fragment ovog djela otkriven je u Qumranu.

Prva Henokova (Etiopski Henok). - Ovo je kompilacija djela više autora, koji su bili farizeji, a napisana je dijelom hebrejski, dijelom aramejski. Poznata je pod nazivom "etiopska", jer je sačuvana samo u etiopskoj verziji.

Posebno zanimanje pobuđuje njeno učenje o budućem kraljevstvu i životu. Ona objavljuje vladara toga kraljevstva koji je bio sakriven s Bogom od stvaranja svijeta (46:1,2; 48:6; 62:7). Nekoliko naslova koje mu ova knjiga daje primijenjeni su u Novom zavjetu na Isusa. Tako je on nazvan "njegov pomazanik" (52:4), "pravedni" (38:2), "izabrani" (40:5; 45:3,4) i "sin čovječji" (46:3,4; 62:5). Različiti dijelovi Prve Henokove, očito različitih autora, daju uvida u različita gledišta među Hebrejima prvog stoljeća na mesijansko kraljevstvo: poglavlja 1-36 uče da će ono biti vječno na Zemlji, poslije konačnog suda; poglavlja 37-71 tvrde da će biti vječno na Zemlji i Nebu, te da će otpočeti s posljednjim sudom, dok poglavlja 91-104 smatraju da će mesijansko kraljevstvo biti vremensko na Zemlji, a da će poslije njega slijediti konačni sud.

U knjizi se daje istaknuto mjesto Azazelu, koji se identificira s onim "koji je učio sve nepravde na zemlji i otkrio vječne tajne koje su bile na Nebu, a koje ljudi nisu smjeli doznati".¹ Konačni sud nad Azazelom objavljen je ovim riječima: "Gospod reče Rafaelu: veži Azazelu ruke i noge i baci ga u tamu, načini otvor u pustinji, baci ga u nj... Na dan velikog suda on će biti bačen u vatru... Čitava zemlja se pokvarila djelima što ih je učio Azazel: njemu pripiši sve grijeh".² Iako ovo identificiranje Azazela sa Sotonom ne može poslužiti kao dokaz autoriteta Knjige Henokove, ono je dokaz hebrejskog razumijevanja Azazela u prvom stoljeću prije Krista.

Prva Henokova upućuje na previranje eskatološkog mišljenja u nekim područjima judaizma, prije i za vrijeme novozavjetnog razdoblja. Proročanstvo Henoka zabilježeno u Judi 14 tijesna je usporednica s Prvom Henokovm 1,9. Autoriteti se ne slažu u da-

¹ R. H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, (Oxford: The Clarendon Press, 1913), sv. 2, str. 193.

² Isto, str. 193-194. Vidi tekst u 1. Henokova 10,4-8.

tumima nastanka pojedinih dijelova ove knjige, ali se općenito slažu da je knjiga bila u uporabi sredinom prvog stoljeća.

Druga Henokova. - Ova ja knjiga danas poznata samo u slavenskoj verziji. U nekim točkama pokazuje sličnosti s 1. Henokovom, te iznosi elemente starog hebrejskog mesijanskog mišljenja. Ima također mnogo sličnosti s prvom kršćanskom literaturom, što može biti posljedica ili citiranja crkvenih otaca iz Druge Henokove, ili citiranje Druge Henokove iz spisa crkvenih otaca. Jedna skupina znanstvenika stavlja Drugu Henokovu u prvo stoljeće poslije Krista, dok je drugi stavljaju tek u sedmo.

Druga Baruhova. - Ova je knjiga kompilacija više knjiga. Ona uči da čovjek može ispunjavati zakon, te da su pravedni spašeni svojim djelima. Uči da će se skoro uspostaviti mesijansko kraljevstvo, te će Izrael tada biti svjetsko kraljevstvo s Jeruzalemom kao prijestolnicom. Ova je knjiga napisana vjerojatno u prvom ili drugom stoljeću poslije Krista. Danas je imamo samo u sirskoj verziji.

Treća Baruhova. - Ova knjiga brani vjeru u sedam nebesa i tri klase anđela, što odgovara trima klasama ljudi. Pisac misli da je zabranjeno drvo u raj u bilo vinova loza, te da se Adamova neposlušnost treba pripisati Sotoni, koji je bio zavidan Kristu. U ovoj se knjizi očituje kršćanski utjecaj, a napisana je vjerojatno u drugom stoljeću poslije Krista.

Četvrta Ezrina. - Ovdje pisac brani eshatološki pogled na Boga, unapređujući temeljno vjerovanje judaizma. Bog je jedan i jedini. On nema posrednika. On je sam posljednji sudac. Izrael je izabrani narod, a Zakon je poseban dar Izraelu. Budći da ljubav Božja k Izraelu nadmašuje njegovu ljubav spram bilo kojeg drugog naroda, Izraelci su njegovi pravi predstavnici čovječanstvu. Ova knjiga sadrži legendarnu priču o tome kako je nakon spaljivanja knjige Zakona u vrijeme Nabukodonozorova razorenja Jeruzalema Ezra pod nadahnućem diktirao novi primjerak Zakona svom pisaru. Misli se da je 4. Ezrina napisana pri kraju prvog stoljeća poslije Krista.

Svjedočanstva dvanaestorice patrijaraha. - Ovo djelo objavljuje spasenje neznabožaca preko Izraelaca. Ono vidi Mesiju kao potomka Levijeva, a ne Judina, te povezuje Danovo pleme s antikristom. Ovo djelo govori o uskrsnuću, kada će i pravednici i

grješnici ustati i podijeliti se u dvije skupine. Smatra se da je Svjedočanstva napisao neki farizej ili esen na vrhuncu hazmonejske vladavine, kad je Ivan Hirkan nosio titule Proroka, Svećenika i Kralja, te su ga farizeji priznali kao Mesiju. Općenito se priznaje da današnji oblik ove knjige sadrži kršćanski utjecaj. Nedavno je obnovljeno zanimanje za Svjedočanstva, kad je u jednoj špilji u Qumranu pronađen jedan njen fragment, i to Svjedočanstvo Levija. Ukazuje se također na sličnosti Svjedočanstva Levijeva, Habakukovog komentara i Sadokovih fragmenata.

Sibilina proročanstva. - Ovo se djelo u početku sastojalo od 15 knjiga i nekoliko fragmenata, koji sadrže proročanstva nastala među Hebrejima, a vjerojatno i među kršćanima od 2.-5. stoljeća poslije Krista.

Uzašašće Mojsijevo. - Ova se knjiga vjerojatno u početku sastojala od dvaju različitih dijelova: Svjedočanstva Mojsijeva i Uzašašća. Pisac, neki farizej, pokušava svoje sunarodnjake povesti na stare staze poslušnosti Tori. On domoljubno gleda na povratak deset plemena i osjeća da je dužnost Izraela držati Zakon i moliti Boga za posredovanje u njihovu korist! Ovo je djelo čini se napisano u prvom stoljeću poslije Krista. Prvi kršćanski pisci povezuju Judu 9 s ovom knjigom, ali se Judine riječi ne nalaze u Uzašašću u dijelovima koje danas imamo.

Pismo Aristeja. - Misli se da je ovo pismo napisao Aristej, neki službenik na dvoru Ptolomeja II. Filadelfa (285.-246. pr. Kr.), svome bratu Filokratu. Ono govori o sastavljanju LXX. Zbog mnogih anakronizama znanstvenici su uglavnom odbacili njegovu vjerodostojnost. Međutim, ono je vrijedan izvor informacija o gledištima staroga doba na postanak LXX.

Knjiga o Adamu i Evi. - Pisac ovog djela priča povijest o Adamu i Evi od njihovog stvaranja do istjerivanja iz edenskog vrta. On vidi uništenje Zemlje prvo vodom, a zatim vatrom. Autor je vjerojatno bio Hebrejin iz dijaspore, a pisao je tijekom prva četiri stoljeća kršćanske ere.

Mučeništvo Izaije. - Ova knjiga izjavljuje da je kralj Manaše osudio proroka Izaiju zbog njegove tvrdnje da je vidio Boga (Iz 6,1), dok prema Izl 33,20 nijedan čovjek ne može vidjeti Boga i ostati živ.

Pirke Aboth (ili Izreke Otaca). - Ovo je zbirka etičkih i religijskih pravila koja su izrekli hebrejske vođe u razdoblju od više stoljeća prije početka kršćanske ere. Oni su vjerovali da se Božja pravda otkriva na isti način kao i na zemaljskom sudu - nagrada mira i sreće onima koji drže Zakon, a kazna onima koji krše njegove propise. Oni su ustvari upotrijebili riječ Tora (Zakon) kao izraz za Boga. Ovo je djelo uključeno u Mišnu.

Psalmi Salomonovi. - Ovo je zbirka od 18 psalama, koji opisuju pravdu Izraela u usporedbi s narodima oko njih. Iznose se dvije klase Hebreja, pravedni, kojima i pisac pripada, i nepravedni, koji su prosti i ugađaju ljudima. Ovi su psalmi napisani u izvorniku na hebrejskom vjerojatno sredinom prvog stoljeća prije Krista.

Priča o Ahikaru. - Ovo je roman koji opisuje vrijeme asirskog kralja Sanheriba. Ahikara, Sanheribovog vezira, lažno je optužio njegov nećak Nadan, te je osuđen na smrt. Pošto je Ahikar jednom prilikom oslobodio krvnika od smrti, on je ubio jednog zločinca namjesto Ahikara koji je pobjegao u Egipat. Kad je Sanherib doznao da je živ, poslao je po njega. Na svom povratku Ahikar tvrdi da se osvetio Nadanu koji je umro u tamnici.

4. Književnost qumranske zajednice

Dokument iz Damaska

U genizi (spremištu rukopisa) jedne kairske sinagoge otkriveno je krajem 19. stoljeća mnogo vrijednih hebrejskih rukopisa iz ranog srednjeg vijeka. Među njima su bila dva identična teksta neke hebrejske sekte čiji su članovi nazvani, u nedostatku točnijeg imena, "sadokiti" ili "damaštanski zavjetnici". Kad su bili objavljeni 1910., ovi su rukopisi prouzročili mnogo borbe među znanstvenicima, jer su bili jedinstveni u hebrejskoj književnosti. Znanstvenici su zaključili da su pisci ovih djela pripadali nekoj sekti, koja se odijelila od hebrejstva, smatrajući ih otpadnicima od Zakona. Članovi ove sekte vezali su se "novim zavjetom", te su imali svoj način života i obrede. Kasnije su napustili Palestinu i nastanili se u Damasku. Neki su znanstvenici mislili da je sekta osnovana u 7. stoljeću poslije Krista, dok većina stavlja njihovo podrijetlo u drugo stoljeće prije Krista ili u razdoblje između drugog stoljeća pr. Kr. i 70. godine poslije Krista. Tijesni odnos ovih

rukopisa prema pseudografskim Svjedočanstvima Dvanaest patrijaraha, Knjizi Jubileja i Knjizi Henokovoj, upućuje na makedonski ili rani rimski period kao vrijeme njihovog postanka. Dokument iz Damaska sadrži opomene i pravila. Subotu treba držati prema istim pravilima kao što su to činili farizeji Novog zavjeta. Oskvrnuće, nečistim kupanjem ili zabranjenom hranom, bavljenje s neznabošcima i bludom, bilo je zabranjeno, dok se preporučalo jednoženstvo i priznanje grijeha. Jasno se vidi jaka vjera u nauk o izboru, vjera u dobre i zle anđele, vjera u očekivanog Mesiju i vječni život.

Otkrićem i proučavanjem ranije nepoznatih djela što ih je imala zajednica u Qumranu u blizini Mrtvog mora, pokazalo se da je dokument iz Damaska nastao u istoj skupini te se može svrstati pored qumranske književnosti. Ustvari, kaže se, da se u qumranskoj književnosti spominju ovi dokumenti. Dokument iz Damaska naziva se katkad i Fragment Sadokita.

Qumranska književnost

Između brojnih fragmenata izvanbiblijskih djela nađenih među svicima kod Mrtvog mora, svega je nekoliko dostatno sačuvano da može pružiti dovoljan tekstovni materijal za proučavanje. Između ovih tekstova dosad su objavljena samo četiri. Oni daju sliku običaja i pravila qumranske zajednice, ali govore vrlo malo o njenoj povijesti.

Budući da govoreći o povijesnim ličnostima govori izmišljenim nazivjem kao: "učitelj pravde", ili "zli svećenik", dok političke moći dolaze pod istim imenima "Kitim iz Asura" ili "Kitim u Egiptu".

Dosad su objavljena ova izvanbiblijska djela qumranske zajednice:

1. Komentar 1. i 2. poglavlja Knjige proroka Habakuka, u kojem se proročanstva tumače kako su navodno našla svoje ispunjenje u nemirno vrijeme u kojem je živio komentator.

2. Svitak pod imenom *Rat sinova vidjela sa sinovima tame*, koji opisuje povijesni ili imaginarni sukob te iznosi uglavnom pravila ratovanja.

3. Svitak koji sadrži *Zahvalne psalme*, slične biblijskim psalmima, ali im nedostaju dubina i duhovna sila koje se mogu naći u biblijskim psalmima.

4. *Priručnik discipline*, najvažnija od izvanbiblijskih knjiga pronađenih u Qumranu. Priručnik sadrži pravila i upute prema kojima su pripadnici zajednice živjeli, te dokazuje da su "zavjetnici" iz Fragmenata Sadokita pripadali istoj zajednici. Djelo otkriva da su članovi ove zajednice činili vjersko društvo s demokratskom upavom, čiji su naglednici birani glasovanjem. Privatno vlasništvo nije bilo dopušteno. Sav je novac čuvao i trošio nadglednik u interesu zajednice. Pravila su zajednice strogo poštovana, te je postojao i kazneni zakonik za prijestupe kao npr. lažne ili krive tvrdnje, šteta nanesena susjedu, prekid govora drugoga ili spavanje u vrijeme sastanka zajednice.

Ovaj dokument opisuje i obrede prilikom obreda posvećivanja. U slučaju obeščašćenja bile bi izrečene teške kletve, ili u suprotnom prošireno Aronovo blagoslivljanje:

"Neka te blagoslovi sa svim dobrim i čuva te od sveg zla, neka osvijetli tvoje srce životnom mudrošću i neka te obdari vječnim poznanjem, neka podigne svoje ljubazno lice za tvoj vječni mir."

Od pripadnika zajednice se zahtijevalo da vrše obrede čišćenja uronjavanjem u vodu, da zajedno pristupaju obrocima, da stalno proučavaju Zakon i da vode život svetosti i pobožnosti. Značajno je da su sve knjige hebrejske Biblije (s izuzetkom Estere) nađene u njihovoj knjižnici, a neke i u više primjeraka. Očito su članovi ove zajednice bili zabavljeni proučavanjem Biblije. Ova se činjenica vidi i iz postojanja više komentara biblijskih knjiga među njihovim književnim djelima.

Pravila u *Priručniku discipline* slična su u mnogo čemu pravilima esena, kako to izvješćuje Filon i Flavije. Zbog ovih sličnosti znanstvenici općenito smatraju da je qumranska zajednica bila zajednica esena ili da je u najmanju ruku postojao tijesan odnos između dviju skupina.

Budući da je Ivan Krstitelj odrastao u istom području, živio asketskim životom i prakticirao krštenje, znanstvenici su zaključili da je bio pod utjecajem esena. Iznose se također stanovite sličnosti qumranske književnosti sa Evandjeljem po Ivanu. Poseb-

no je uočljiv kontrast između duha istine i zablude, svjetlosti i tame, koji se očituje i u *Priručniku Discipline* i *Evandjelju po Ivanu*. Druge se sličnosti vide između qumranskih spisa i spisa apostola Pavla. Među ovima su naročito zanimljivi izrazi "tajna" i "znanje", važne riječi Pavlova rječnika, za koje se ranije smatralo da imaju neznabožačko podrijetlo. Sada je mnogo jasnije da ovi izrazi imaju religijsku primjenu i među Hebrejima, što može baciti više svjetla na Pavlovu porabu. Međutim, imajući pred očima mnogo materijala qumranske zajednice koji još nije proučen i objavljen, prerano je dati konačne zaključke o odnosu ovih izvanbiblijskih svitaka i Novog zavjeta. S druge strane, sigurno je, da će ovi svici baciti važnu svjetlost na religiozno mišljenje Hebreja u vrijeme Isusa, te će biti od velike pomoći tumačima Novog zavjeta.

5. Septuaginta, Filon i Flavije

Osim apokrifnih i pseudoepigrafskih djela, koja su napisana uglavnom na grčkom, te predstavljaju helenistički judaizam, ima više drugih važnih hebrejskih djela na grčkom jeziku. Između ovih je posebno važna LXX, te djela Filona i Flavija.

Septuaginta

Nekoliko karakteristika razlikuju LXX od masoretskog teksta hebrejskog Starog zavjeta. Jedna od tih je pojava dvostrukih riječi, tj. sinonima, koji su postavljeni jedan do drugoga, da prevedu jednu jedinu hebrejsku riječ. Druga karakteristika LXX je što ona često izbjegava antropomorfnu predočavanje Boga, tendenciju svojstvenu za većinu filozofskih umova Hebreja u Aleksandriji. Još jedna razlika između LXX i masoretskog teksta je poredak nekih dijelova. Različiti redosljed građe javlja se u Izlasku 35-39. Prva o Kraljevima 4-11, posljednjem dijelu Jeremije i na kraju Izreka. Ova tendencija u LXX se proširuje i na poredak knjiga, koji se razlikuje od tradicionalnog hebrejskog reda: Zakona, proroka i Psalama. Dok rukopisi LXX variraju ponekad u redu detalja, oni uglavnom teku u nizu kakav je sačuvan u našim Biblijama danas. Od apokrifnih knjiga, Prva Ezrina dolazi ispred Ezre, knjiga Mudrosti, Sirah, Judita i Tobija dolaze ispred Izaije; Baruh dolazi poslije Jeremije, a knjige o Makabejcima poslije Malahije. Job dolazi između Pjesme nad pjesmama i knjige Mudrosti.

Estera sa svojim apokrifnim dodacima između Siraha i Judite, a Danielu su priključeni Suzana, Bel i zmaj.

Možda se najzanimljivija razlika između LXX i tradicionalnog hebrejskog teksta nalazi u činjenici da se u grčkom javlja materijal kojeg nema u hebrejskom, dok su drugi stavci sačuvani u hebrejskom, a ne javljaju se u grčkom. Ovih varijacija ima različitih: u Petoknjižju su tekstovi vrlo slični, dok je u Knjizi proroka Daniela tekst LXX potpuno drugačiji od masoretskog hebrejskog teksta. Zbog ovog velikog nesklada prva je crkva odbacila Daniela iz LXX i nadomjestila ga prijevodom Teodocija u drugom dijelu drugog stoljeća. Ustvari od Daniela iz LXX se tako malo upotrebljavalo da on danas postoji na grčkom samo u dva rukopisa, jedan primjerak među Chaster Beatty rukopisima iz drugog ili trećeg stoljeća i Chigi rukopisima iz 10. stoljeća. Prisutnost materijala u LXX koji se ne nalazi u hebrejskom tekstu proteže se ne samo na pojedine stavke nego i na knjige. Tako LXX sadrži knjige koje su očito poznate pod imenom apokrifa. Međutim, isključivanje ovih dodatnih knjiga iz hebrejskog kanoana ne moramo zahvaliti samo masoretima, jer čini se da su ih prihvaćali helenistički Hebreji, koje su odbacila njihova konzervativna braća u Palestini.

Nedavna otkrića rukopisa u Qumranu podigla su novo zanimanje u proučavanju LXX, jer je više hebrejskih fragmenata Starog zavjeta koji su tamo nađeni po svom tekstu mnogo bliže LXX negoli tradicionalnom hebrejskom tekstu sačuvanom među svicima. Dok je puno značenje ovih otkrića hebrejskih tekstova prema tipu LXX u fazi proučavanja, oni se javljaju da ukažu da neke razlike između grčkog i hebrejskog teksta koje su do danas poznate, nisu posljedica samo lošeg prijevoda, ili nemarnog rukovanja, nego više različitih hebrejskih originala. Očito je u prvom stoljeću prije Krista bilo u cirkulaciji više hebrejskih izvornika, različitog tipa. Ovo vodi do daljeg zaključka da jedan od ovih predstavlja tekst sačuvan preko LXX, a drugi tekst nađen u većini svitaka s Mrtvog mora kao i masoretski tekst. Međutim, konačne zaključke o međusobnom odnosu ovih tekstova dobit ćemo daljnjim istraživanjima.

Filon

Filon stoji kao jedan od najboljih primjera hebrejskih učenjaka i filozofa koji su radili pod utjecajem helenizma. On je bio čovjek plemenitog karaktera i širokih vidika.

Rođen u Aleksandriji, vjerojatno između 20. i 10. pr. Kr., Filon je odrastao u ozračju kozmopolitske kulture i najljepše hebrejske misli i znanosti. On je bio vjerojatno iz svećeničke obitelji, a čini se farizej. Umro je oko 50. poslije Krista.

Za Filona je Mojsije bio najveći između starih: mislilac, zakonodavac i eksponent božanske istine. Filon je vjerovao da je Mojsije eksponent istina koje je filozofija željno ali bezuspješno pokušavala razviti. Za Filona je konačni plod filozofskog proučavanja razumijevanje Mojsijeva učenja, kao otkrivenja Božjeg i osnove svake istine. Filonova je namjera bila da izese ovu istinu za koju je vjerovao da je dijelom jasno iznijeta a dijelom tek u zametku u Mojsijevim knjigama. Da bi to postigao, Filon je u svojim *Egzegezama Mojsijevog učenja* primijenio alegorijsku metodu, što je već ranije bila dobro razvijena umjetnost u aleksandrijskim književnim krugovima. Ovo alegoriziranje što ga je Filon provodio do krajnosti često je modernom čitatelju neukusno.

Utjecaj nehebrejskog filozofskog mišljenja, naročito Platonovog, očituje se na Filonu. Za njega su opisivanja Boga kao bića s nogama, rukama i licem bili samo antropomorfizmi, tj. atributi Bogu sa ljudskim karakteristikama, kao figure u govoru. Filon ih je želio eliminirati, jer je vjerovao da nisu doslovna istina. Bog je bio "onaj koji postoji", koji se materijalno ne može zamisliti, već duhovno ili metafizički. Za Filona je odgovor ležao u logosu. On nije Logos personificirao, nego ga je priznao Duhom, koji će djelovati kroz Mesiju i učiniti ga božanskim vjesnikom. Filon nije nikada sjedinio ideje o Logosu i Mesiji, kao o jednoj osobi, kako je to Ivan jasno iznio (Ivan 1,1-3,14).

Filonovo je moralno učenje bilo pod utjecajem Tore s jedne strane, a stoicizma s druge. Ono predstavlja srž najboljeg što je nakupljeno u tumačenju hebrejskog zakona. On je vjerovao da je vrhovni cilj čovjeka u životu utvrditi volju Božju i izvršavati je. On je vjerovao da je obitelj zajednica i sam razvitak čovjeka prilika da se pokaže dobro. Filonov utjecaj je bio tako jak da gotovo dva

stoljeća kasnije učenja kršćanskih platonista Klementa i Origena u Aleksandriji pokazuju njegove tragove.

Josip Flavije

Najpoznatiji i najviše citirani hebrejski pisac ovog razdoblja bio je Josip flavije, svećenik, učenjak i vojni časnik, te povjesničar velikog formata. Rođen je u plemenitoj i svećeničkoj obitelji u Jeruzalemu oko 37. poslije Krista te je tvrdio da je potomak Hazmonejaca. Nakon proučavanja triju glavnih sektija judaizma svojih dana, farizeja, saduceja i esena, postao je farizejem u dobi od 22 ili 23 godine.

Četiri godine kasnije Flavije je otišao u Rim, gdje je posredovao za neke Hebreje, koji su pali u nemilost kod Felixa, prokuratora Palestine. Na njega je moć Rima ostavila takav dojam, da je, u vrijeme velike pobune 66.-73., on kao i Herod Agripa II. ozbiljno pokušavao dokazati Hebrejima da je bezvrijedno buniti se protiv Kraljevstva. Ustvari, on je bio konzervativac, koji se iz načela borio protiv pobune.

Hebreji su međutim odbacili Flavijev savjet, te se tako oko svoje 30 godine i on našao upleten u bunu, koja se završila razorenjem Jeruzalema. Kad su ga Hebreji postavili za guvernera Galileje, on je poveo trupe te provincije protiv Rimljana, bio pobijeđen i zarobljen, te je proveo dvije godine u zarobljeništvu. Kad je bio doveden pred rimskog generala Vespazijana, Flavije je prorekao da će ovaj general postati imperator. Kad je 69. Vespazijan izabran za imperatora, Flavije je bio nagrađen. U znak zahvalnosti za imperatorovu zaštitu primio je ime Flavije, što je bilo Vespazijanovo prezime. Prije razorenja Jeruzalema Rimljani su ga poslali kao dobrovoljnog, ali neuspješnog poslanika hebrejskim revolucionarima, s pokušajem da ih nagovori na predaju.

Flavije je proživio ostatak svog života u Rimu, gdje je primao mirovinu kao rimski građanin i kao dar Judeje. Drugu polovinu svog života posvetio je književnom djelovanju. U to je vrijeme napisao svoja četiri glavna djela.

Hebrejski rat, bio je prvo Flavijevo povijesno djelo napisano najprvo na aramejskom, a zatim prevedeno na grčki pod njegovim nadzorom. Danas je poznat samo grčki prijevod ovog djela. Napisano oko 79., a sastoji se od sedam knjiga, ovo djelo iznosi

povijest Hebreja od zauzimanja Jeruzalema u vrijeme Antioha Epifana do završetka velikog Rimskog rata 73. godine. Prvi dio ove povijesti osniva se uglavnom na djelu Nikole iz Damaska. Kasniji dijelovi sastoje se više ili manje od Flavijevih osobnih promatranja, kojima je nedvojbeno dodao ono što je našao u raznim izvješćima za svog boravka u Rimu. Pišući ovo djelo Flavije je vjerojatno pokušavao osvjedočiti Hebreje u Mezopotamiji da ne pokušaju bunu kao njihova braća u Palestini, koja su tako tragično prošla.

Hebrejske starine, drugo je Flavijevo veliko djelo, završeno 93. do 94. godine. To je kratka povijest Božjeg naroda od stvaranja do početka Rimskog rata 66. godine. Prvi dijelovi ovog djela drže se biblijskog izvještaja prema verziji LXX, premda ponekad Flavije iznosi kao činjenice elemente farizejske tradicije. Za dio ovog djela koje se bavi razdobljem poslije Starog zavjeta Flavije upotrebljava kao izvor građu Prvu knjigu o Makabejcima i spise Polibija, Strabona i Nikole iz Damaska. Rezultat ovog djela svjedoči da je istinito njegovo priznanje pri kraju pisanja da se našao na vrlo teškom zadatku. *Starine* opisuju brojne hebrejske ličnosti koje se javljaju i u Novom zavjetu, kao što su Ivan Krstitelj (*Starine*, XVIII. 5,2), Jakov, brat Gospodnji (XX. 9,1) i Juda iz Galileje (XVIII. 1,6). Postoji i stavak (XVIII. 3,3) u kome je Isus iz Nazareta opisan najljepšim riječima, sa spominjanjem njegovog raspeća i uskrsnuća. Ovaj stavak govori o Isusu kao Kristu. Općenito znanstvenici drže da je ovaj stavak kršćanski umetak, a ne svjedočanstvo samog Flavija.

Protiv Apiona je obrana hebrejskog učenja. Apion je bio neprijatelj Hebreja, koji je za Flavija postao tipični neznabožac i kome je on posvetio svoju apologiju judaizma. Budući da je Flavije bio farizej, on ovdje brani svoj tip judaizma. Djelo je važno i zbog fragmenata koje sadrži od izgubljenih spisa babilonskog povjesničara Berosa i egipatskog povjesničara Maneta.

Život je Flavijeva autobiografija. Napisan je uglavnom kao odgovor nekom Justu, koji je optužio Flavija da je duhovni začetnik hebrejske bune. U svom djelu autor prikazuje sebe kao prištašu Rimljana.

Flavijeva djela kritičari napadaju sa različitim rezultatima jer u njima ima pogrešaka. On je bio sklon Rimljanima, a protiv

pobunjenih Hebreja, a bio je sklon Hebrejima s jedne strane, a s druge strane stajao protiv neznabožaca. Takav stav pisca je razumljiv ako se drži na umu vrijeme gorkog strančarenja. Pisac je pokušao obraniti narod čije je vladanje i prouzročilo njegov poraz, ali čiji duh još nije bio slomljen. Ako se Flavijeva djela proučavaju s gledišta arheologije i nekih drugih pisaca koji se bave istim pitanjima, vidi se da je on ponekad bio nemaran u rukovanjima povijesnim materijalima. Ipak ostaje činjenica da bi bez Flavijevih djela bilo ozbiljnih rupa u današnjem poznavanju ne samo hebrejske nego i rimske povijesti. Flavije je umro oko 100. godine.

6. Targumi

Na sličan način kao što su Židovi rimskoga svijeta izvan Palestine osjetili potrebu za grčkim prijevodom Staroga zavjeta (LXX), tako su i Židovi u Palestini u stoljećima nakon sužanjstva shvatili da svi ne razumiju Bibliju na hebrejskom i da im je potreban prijevod na aramejski jezik. Sukladno njihovim konzervativnim nazorima stoljećima nisu zapisali te prijevode, već su se oslanjali na usmene prijevode biblijskih ulomaka koje su čitali subotom u sinagogama.³ Nakon što bi se Pismo pročitalo na hebrejskom, tumač (*meturgeman*) bi preveo tekst na aramejski.

Ovi su se oralni prijevodi počeli zapisivati vjerojatno prije Isusova vremena, a u svakom slučaju neposredno prije prvoga stoljeća poslije Krista. Oni su poznati kao *targumi* ili "prijevodi". Budući da su oni svjedoci karakteru hebrejskog teksta čiji su prijevodi, targumi imaju svoje mjesto u proučavanju teksta Staroga zavjeta. Oni su također značajni jer vrlo često upućuje na starozavjetne tekstove koje su Židovi smatrali mesijanskim proročanstvima, jer targumi nisu samo sadržavali prijevod starozavjetnog teksta već i parafraze i komentare. Tako nam oni otkrivaju kako su Židovi prije više od petnaest stoljeća razumjeli tekstove čije značenje ne možemo lako utvrditi na osnovi dostupnog hebrejskog teksta.

Čini se da su najstariji targumi nastali u vezi s Torom ili pet knjiga Pentateuka. Najpoznatiji targum Petoknjižja jest Onkilos targum ili Babilonski targum. Smatra se da je Onkilos, pisac

³ Vidi F. D. Nichol, ur. *Seventh-day Adventist Bible Commentary*, (Washington, D.C.: Review and Herald, (1953-57), sv. V, str.57. (U daljem tekstu SDABC)

ovoga targuma, bio zapravo Aquila, poznati učenik rabina Akibe. Onkilos je također doslovno preveo Stari zavjet na grčki. Tako je isto i Onkilos targum krajnje doslovni prijevod, iako sadrži neke parafrazirane dijelove. I dok je njegovo istinsko autorstvo ponešto nesigurno, čini se da je napisan u Palestini a kasnije revidiran u Babilonu. Drugi je vrlo poznati targum Pentateuka pseudo-Jonatanov targum, nazvan tako jer je greškom pripisan Jonatanu ben Uzielu, najpoznatijem Hilelovom učeniku. Ovaj se targum također zove Yerušalmi I., budući da je nastao u Palestini vjerojatno nakon sedmoga stoljeća. To je vrlo parafrastrički prijevod koji sadrži različite zakonske i filozofske ideje. Slijedeći targum Pentateuka jest Yerušalmi II. ili poznat kao fragmentarni targum, jer je sačuvan samo jedan dio.

Najsačuvaniji targum Proroka također nosi ime Jonatana, ali su bibličari uspjeli utvrditi da je nastao u Babilonu i da ga je zapisao rabin Josip iz četvrtog stoljeća. Targumi trećeg dijela hebrejske Biblije, Spisa, pojavili su se mnogo kasnije.⁴ Čini se da targumi Danijela, Ezre i Nehemije nisu nikada ni bili napisani.

7. Talmud

Zbirka hebrejskog građanskog i kanonskog zakona sadržana je u opširnoj književnosti, poznatoj pod imenom Talmud, što znači "učenje". Nastao usmenom predajom, koja se razvijala stoljećima, Talmud je počeo dobivati pisani oblik početkom trećeg stoljeća poslije Krista. Glavni njegov dio je Mišna. Tijekom iduća dva stoljeća izrađen je opsežan komentar Mišne, poznat pod imenom Gemara. Ove dvije zbirke čine Talmud, te iznose strukturu povijesnog judaizma.

Usmena predaja

Rabini apostolskog doba tvrdili su da je hebrejska usmena tradicija istog božanskog podrijetla kao i pisano otkrivenje što ga sadrži Tora. Ova se tradicija predavala od generacije na generaciju sve do početka trećeg stoljeća poslije Krista., kad je bila kristalizirana i napisana u obliku Mišne, koje je postala pravilo upravljanja ortodoksnih Hebreja.

⁴ SDABC, sv. I. str. 37.

Kad je napisan Novi zavjet, hebrejska se tradicija, koja je još uvijek cvala u usmenom obliku, bavila uglavnom tumačenjem hebrejskih Pisama. Bila je nazvana Midraš. Ovo tumačenje nije bilo jezičnog ili povijesnog smisla, nego više traženje novog poznanja, te se postojeći biblijski tekst upotrebljavao samo kao sredstvo inspiracije i pravca. Ovo tumačenje služilo se logičnom dedukcijom, kombinacijom srodnih stavaka i alegorijskim tumačenjem. Midraš koji se bavio povijesnim ili dogmatskim predmetima dobio je ime *Hagada* ("Izražavanje") ili hagadski midraš, a onaj koji se bavio stvarima zakona nazvan je *Halakah* (doslovno "norma ili pravilo"), ili halakaški Midraš.

Izraz hagada odnosi se na tumačenje poetskih, povijesnim i drugih, nezakonskih predmeta, što ih sadrži hebrejska Biblija. U sinagogi je to bila opća metoda objašnjavanja Biblije, koja je primjenjivala simbole, alegoriju, fabule i parabole. Hagada nije bila vezana za određena pravila egzegeze, te se mogla upotrijebiti gotovo na sve načine kojima bi se na slušatelja mogao izvršiti trajan dojam. Vrlo opširna legendarna hebrejska književnost kasnije kršćanske ere uglavnom je rezultat hagađske egzegeze Biblije, ali samo neke manje sekcije Talmuda duguju svoje podrijetlo hagadskom Midrašu.

Izraz *halakah* označuje religijska pravila zasnovana uglavnom na zakonskim odsjecima Biblije. Dok je hagada bio način tumačenja upotrijebljen uglavnom u službi u sinagogi, halakah se proučavao na višim školama. Ako je bilo moguće, ovim se pravilima davao biblijski temelj, ali za mnoga pravila koja nemaju biblijskog temelja tvrdilo se da ih je Mojsije od Sinaja predavao dalje u obliku usmene predaje. Halakah je sustavno skupljen u zbirke. Najveća ambicija svakog hebrejskog znanstvenika i proučavatelja Zakona ("književnika" u Novom zavjetu) bila je, da nauči i razumije sva pravila koja se bave religijskim i svjetovnim životom Hebreja.

Najveći učitelji Halakaa bili su Hilel Stariji (umro oko 10. po. Kr.) i Šamaj. Obojica su razvili svoja učenja u posljednjim desetljećima prvog stoljeća prije Krista, a njihovi su učenici razvili odvojene škole. Hilel je bio poznat zbog svoje karakterne plemenitosti, koja se manifestirala u pravilima koja su bila mnogo liberalnija od onih koja je branio Šamaj. Slažući se sa Šamajem,

da se spisi Tore moraju ispunjavati doslovno, on ih je tako tumačio da je trebalo izvršavati samo minimum traženja Zakona Šamaj je s druge strane bio strog i zahtijevao od svojih učenika maksimalno držanje zahtjeva Zakona.

Promatračima se razlika između Hilelove i Šamajeve škole često činila umjetnom. Narav pogleda i razlike između Hilela i šamaja ilustrirane su sljedećim primjerom. Šamaj je određivao da nije dopušteno prodati išta neznabošcu, ili pomoći mu da natovari magarca, ako je imao namjeru putovati subotom. Međutim, nije vidio zla u tome. Slično potonjem primjeru Šamajeve fanatičnosti bilo je njegovo inzistiranje da se pri uzimanju ptica za žrtvu na blagdan nisu ljestve smjele pomicati od jednog golubinjaka do drugog, nego samo od jednog otvora do drugog na istom golubinjaku, dok je Hilel dopuštao oboje.

Međutim, ima nekoliko slučajeva u kojima Hilelova pravila izgledaju mnogo stroža od Šamajevih. Npr. Šamaj je dopuštao da se pojedje jaje snešeno subotom, a Hilel je to zabranjivao na osnovu zabrane pripreme hrane subotom, primjenjujući je ne samo na ljude nego i na kokoši.

Poslije Titovog razorenja Jeruzalema osnovana je u Jamniji, južno od Jope, Akademija hebrejske znanosti. Ovdje je bio reorganiziran i Sanhedrin. Prvi vođa ovog hebrejskog znanstvenog središta bio je rabin Johanan ben Zakai. On je uspio spasiti hebrejsku tradiciju za potomstvo učinivši je uz Pismo središtem sveg hebrejskog ortodoksnog mišljenja i života. Između njegovih nasljednika bio je najpoznatiji rabi Akiba (50-132), jedan od najvećih hebrejskih mislilaca svih vremena. Prema mišljenju rabina, Akiba je imao dublje razumijevanje Zakona nego sam Mojsije.

Rani život Akibe obavijen je tamom. Međutim, zna se da je bio niskog podrijetla, te da je otpočeo svoje studije tek kao sredovječni čovjek. Naučivši čitati i pisati tek kasnije, zadržao je mistično strahopoštovanje prema pisanju. Ovo se posebno vidi u jednoj egzegezi, koja nalazi značenja ne samo u rečenicama i riječima nego u slovima i čak dijelovima slova. On je smatrao svojom glavnom zadaćom da nađe pravi ili pretpostavljeni biblijski temelj za svaki Halakah s pomoću logične dedukcije. Tako je uspio da unijeti sustavni red u veliku masu halakističkog materijala. Na ovaj način on je stvorio prvu sveobuhvatnu zbirku

Mišne. Premda ovaj materijal nije napisan, moguće je da su njegove manje zbirke napisane pod njegovim nadzorom. Rabi Akiba je također važan zbog svoje vodeće uloge u Koncilu u Jamniji (oko 90. god.), na kojemu su donesene važne odluke o kanonu i tekstu hebrejske Biblije, kao i zbog njegove potpore koju je dao pobunjeniku Bar Chohebi, kao obećanom Mesiji u ratu koji je otpočeo 132. godine. Još prije izbijanja rata Rimljani su zatvorili Akibu. Provevši više godina u tamnici, umro je kao mučenik, vjerojatno tijekom rata.

Akibin najbolji učenik bio je rabi Meir, koji je nastavio i završio zakonski sustav svoga učitelja. Njegovu važnost vidimo iz činjenice da se on citira u Mišni više od ijednog svog prethodnika.

Mišna

Mišna (Ponavljanje) je zbirka tradicionalnih zakona Hebreja. Sadrži pravila i uredbe koje su kroz mnogo stoljeća formulirali Sanhedrin, Hilel, Šamaj i mnogi drugi glasoviti rabini. Sadrži zaključke o izmjenama i promjenama tumačenja starih zaključaka i pravila u odnosu na nove slučajeve. Tako religijska obredna pravila čine veći dio Mišne.

Izdavač Mišne bio je Juda, sin Šimunov (135-220), koji je više poznat kao Juda ha-Nasi ("Juda knez"), ili jednostavno kao Rabi. On je kontrolirao izdavanje prvog skupnog izdanja hebrejskog tradicionalnog Zakona u pisanom obliku.

Juda ha-Nasi bio je posebno oštrouman učenjak. Proučavao je grčki, latinski i astronomiju kod svjetovnih učitelja, a hebrejski zakon kod više odličnih učitelja svoga vremena. Uskoro je iza sebe ostavio sve svoje učitelje i postao priznatim autoritetom u *halakahu*, tako da su njegova tumačenja smatrali boljima od tumačenja Sanhedrina, čija su pravila smatrana obaveznim samo ako ih je rabin Juda potvrdio. Zbog svoje mudrosti dobio je naslov *ha-Nasi*, naslov koji je nosio predsjednik Velikog vijeća, a zbog svog strogog načina života atribut *haq-qudosh*, "sveti". Slijedeći stope Akibe i Meira, Juda je sredio množinu halakističkih pravila i grupirao ih u skupine kao što su blagdanski dani, žrtve, očišćenja itd. Ovo je djelo bilo završeno oko 200. te je postalo službena Mišna za Hebreje.

Uz Bibliju Mišna je postala glavnim izvorom hebrejskih religijskih studija, a njen se autoritet često stavljao iznad autoriteta Pisma. Ona je postala duhovnom vezom koja je sjedinjavala Hebreje rasijane među mnogim narodima. Ustvari, kad je Mišna postala normom života, Sanhedrin i živeći vođe bili su gotovo nepotrebni.

Juda ha-Nasi je Mišnu podijelio u šest *sedarima* ili "redova", koji sadrže 63 traktata, od kojih svaki nosi ime koje ukazuje na sadržaj. Tih šest redova su:

1. *Zera' im* (sjeme), sadrži 11 traktata koji se uglavnom bave poljodjelstvom i njenim proizvodima.

2. *Mo'ed* (praznici), sadrži 12 traktata koji iznose pravila o suboti i blagdanima.

3. *Našim* (žene), sadrži 7 traktata s pravilima za ženidbu i udaju i bračni život.

4. *Nezikin* (štete), sadrži 10 traktata s građanskim i kriminalnim zakonima.

5. *Kodašim* (svete stvari), sadrži 11 traktata koji se bave žrtvama.

6. *Tohoroth* (čistoća), sadrži 12 traktata s pravilima o čistim i nečistim stvarima.

Mišna se gotovo i ne bavi čisto teološkim predmetima, te sadrži vrlo malo hagadskog materijala. Najvrednija iznimka je traktat *Aboth* ili *Pirqe Aboth* (deveti traktat *Seder Nazikina*), koji je zbirka mudrih rečenica najglasovitijih hebrejskih učenjaka od 200. pr. Kr. do 200. po. Krista. Nijedan drugi dio Mišne nije tako često preveden i tiskan.

Gemara

S kompletiranjem Mišne završava jedna era u povijesti Hebreja, jer ono čini završetak djela *Tanna im* "tradicionalista", koji su prenosili Halakah usmeno od naraštaja na naraštaj. U budućem će se razdoblju hebrejski učenjaci zakona zvati *amoraim*, "izgovarači" ili "tumači". Oni su smatrali svojom zadaćom proučavati Mišnu, tumačiti je i rješavati njena stvarna ili slučajna proturječja.

Amoraim su intenzivno radili u trećem i četvrtom stoljeću kršćanske ere, a njihov novi materijal, koji se sastoji od dobro

razrađenog tumačenja Mišne, sabran je u 4. i 5. stoljeću. Ovaj egzegetski materijal bio je u to vrijeme nazvan Talmudom, "učenj-em". Međutim, kasnije je postao poznat pod imenom Gemara, "dopuna", dok se riječ Talmud danas često primjenjuje na kombinirane Mišnu i Gemaru. Gemara uključuje i Baraitas, što su halakistička proučavanja koja nisu uvrštena u Mišnu.

Dok je Mišna jedinstveno djelo napisano hebrejskim jezikom, a prihvaćeno od svih Hebreja, Gemara, poznata u Jeruzalemu kao Talmud, značajno se razlikovala od Gemare njihovih babilonskih kolega, koja je nazvana Babilonskim Talmudom. Jeruzalemski Talmud sadrži Gemaru za 38 traktata četiri prva reda Mišne i za jedan traktat šestog reda. Dok je Mišna pisana hebrejski, Gemara jeruzalemskog Talmuda sastavljena je na zapadnom aramejskom dijalektu. Babilonski Talmud sadrži Gemaru za 34 traktata od drugog do petog reda Mišne, te po jedan traktat za prvi i šesti red. Mišna u babilonskom i jeruzalemskom Talmudu napisana je na hebrejskom jeziku, dok je Gemara prvo napisana u zapadnoaramejskom, a drugoga istočno aramejskom dijalektu. Jeruzalemski Talmud imao je malo primjene izvan Palestine, dok je babilonski Talmud poslije svog konačnog izdanja oko 500. poslije Kr. postao prihvaćena norma ortodoksnog hebrejstva.

Tosephta

Tosephta, "dodatak" zbirka je i tumačenje halakističkih rečenica koje se ne nalaze ni u Mišni ni u Gemari. Tako ona nije ustvari dio Talmuda. Kao i Mišna, *Tosephta* je podijeljena u šest redova, ali sadrži u svemu samo 59 traktata. Nisu poznati njeni prvi sakupljači, ali izgleda da su oni izvršili ovo djelo uskoro poslije završavanja kompletiranja Talmuda.

8. Kasniji komentatori

Djelo židovskih znanstvenika u pogledu na biblijske i nebiblijske spise nije prestalo kompletiranjem Talmuda. Brojni komentari Talmuda kao i komentari hebrejska Biblije nastali su tijekom stoljeća koja su uslijedila. Do desetoga stoljeća sva su židovska tumačenja Staroga zavjeta napisana ili u smislu hagade ili alegorije, što je bio i omiljeni način tumačenja Biblije i među crkvenim ocima u kršćanstvu. Međutim, pod kasnijim utjecajem arapske znanosti nastao je jasniji gramatički, leksički i racionalni

pristup razumijevanju hebrejske Biblije. Najraniji komentatori koji zavrjeđuju ovo znanstveno obilježje jesu: Saadia ben Josip (+942), Samuel ben Hofni (+1013) i Mojsije ibn Gikatilla koji je isto živio u jedanaestom stoljeću. Ipak najveći umovi među židovskim komentatorima djelovali su u dvanaestom i trinaestom stoljeću, kao Raši ibn Ezra, David Kimchi i Maimonid, čija su djela utjecala ne samo na židovsku religijsku misao već u manjoj mjeri i na kršćanske komentatore.

Raši (1040-1105), francuski rabin, pisao je komentare na Bibliju i Talmud. Njegovi su biblijski komentari otisnuti u brojnim rabinskim Biblijama, a njegov komentar na Petoknjižje još je u širokoj porabi kod Židova. Ibn Ezra (1092-1167) je španjolski Židov koji je puno putovao Mediteranom i prikupio enciklopedijsko znanje tako da su njegovi komentari na Bibliju vrijedan izvor podataka.

David Kimchi (1160?-1235?) pripada francuskoj obitelji židovskih znanstvenika. Njegovo je najznačajnije djelo komentar na proročke knjige Staroga zavjeta. Međutim, on je bio utjecajniiji kao gramatičar i leksikograf; njegova je poznata *Hebrejska gramatika*, koja sadrži popis hebrejskih korijenskih riječi, stoljećima predstavljala temelj hebrejskog gramatičkog pisanja u Hebreja i kršćana.

Maimonid (113-1204) je najznačajniji židovski znanstvenik i filozof srednjega vijeka. Rodio se u španjolskoj a postao znamenit kao vođa Židova u Egiptu. Njegov arapski komentar na Midraš dao je stvarno značenje mnogim nejasnim rečenicama starih rabina i izveo iz njih etičke i dogmatske sadržaje. Njegovo je djelo podjednako izvršilo utjecaj na kršćanske skolastike kao i na muslimanske filozofe. Toma Akvinski, Meister Eckhart i čak filozof Leibnitz gradili su na filozofskim idejama Maimonida.

Izvornik: "Ancient Jewish Literature", *Seventh-day Adventist Bible Commentary*. Urednik F. D. Nichol., (Washington, D.C.: Review and Herald, 1953-57), 5:83-101.

S engleskog preveo: Mihael Abramović

SUMMARY:

Ancient Jewish Literature

The four centuries of Jewish history from the conquest of Alexander the Great (332 B.C.) to the destruction of the Temple (A.D. 70) were a period of considerable religious, political, and intellectual activity. It is not surprising, then, that they were also characterized by a notable body of literary productions, many of which are extant today. These works are religious in nature, for religion was woven into every phase of Jewish life. At the same time they reflect strongly the political and intellectual movements of their times. The literature from this period is made up of (1) books known as the Apocrypha and the pseudepigrapha, consisting of wisdom literature, patriotic stories, histories, and apocalyptic works; (2) the writings of the Qumrân community (probably Essens), most of which have come from the recently discovered caves near the Dead Sea and are still in process of publication; (3) the allegorical treatises of Philo of Alexandria, the Hellenistic philosopher-theologian; and (4) the works of Josephus.

TRANSLITERACIJA GRČKOG, HEBREJSKOG I ARAMEJSKOG TEKSTA

Grčki

α	a	η	ē	ρ	r
φ	q	η	ē	ῥ	hr
β	b	θ	th	σ, ς	s
γ	g	ι	i	τ	t
γγ	ng	κ	k	υ	y ("u" kod diftonga)
γκ	nk	λ	l	φ	f
γξ	nx	μ	m	χ	kh
γλ	nkh	ν	n	ψ	ps
δ	d	ξ	x	ω	ō
ε	e	ο	o	ω	ō
ζ	z	π	p	·	h

Hebrejski i aramejski Suglasnici

כ	·	ח	h	פ	p
ב	b	ט	t	פ	p
ב	b	י	y	צ	š
ג	g	כ	k	ק	q
ג	g	כ	k	ר	r
ד	d	ל	l	ש	ś
ד	d	מ, ם	m	ש	ś
ה	h	נ, ן	n	ת	t
ו	w	ס	s	ת	t
ז	z	ע	·		

Samoglasnici

·	a	א	u
·	ā, o	א	â
·	e	א	ê
·	ē	א	î
·	i	א	ô
·	ō	א	û

Polusamoglasnici

·	e
·	a
·	e
·	o